

Godlewska, Regina

Prasa warszawska w pierwszym roku I wojny światowej

Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego 1, 246-268

1962

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RLGINA GODLEWSKA

PRASA WARSZAWSKA W PIERWSZYM ROKU I WOJNY ŚWIATOWEJ

Rozważania moje dotyczą legalnej prasy warszawskiej w okresie od 1 VIII 1914 r. do 5 VIII 1915 r. i kładą główny nacisk na przedstawienie zmian ilościowych.

W roku 1914 prasa polska, ukazująca się na całym świecie, osiągnęła liczbę około 1200 tytułów czasopism. Rozwój czasopiśmiennictwa polskiego w dziesięcioleciu poprzedzającym wybuch wojny światowej przyniósł podwojenie ilości czasopism polskich¹. Istniejące materiały pozwalają przypuszczać, że w tym samym czasie nastąpił znaczny wzrost nakładów; globalna ich wysokość jest jednak trudna do ustalenia. Niektóre czasopisma i gazety ukazywały się w nie notowanej dotychczas ilości egzemplarzy².

Wybuch I wojny światowej spowodował zahamowanie rozwoju pra-

¹ S. Jarkowski, *Prasa polska 1914*, „Książka“, nr 8—12 z 1914 r., s. 247—248; tenże, *Prasa polska pod względem liczebności*, „Gazeta Warszawska“, nr 12 z 1915 r.; tenże, *Die polnische Presse in Vergangenheit und Gegenwart*, „Zeitungswissenschaft“, nr 8 z 1937 r.; tenże, *Prasa polska w przeszłości*, „Kalendarz Światowego Związku Polaków z Zagranicy“ na 1938 r.; *Informator prasowy 1938—1939*, Warszawa 1938; T. Butkiewicz, Z. Młynarski, *Zarys historii prasy polskiej*, cz. 2, z. 1, Warszawa 1959.

² „Gazeta Poranna 2 Grosze“ osiągnęła np. w 1913 r. nakład 100 000 egzemplarzy („Książka“, nr 10 z 1913 r., s. 518). Nakład „Kuriera Warszawskiego“ ustala Jarkowski na około 50 000 przed wybuchem wojny, nakład „Kuriera Porannego“, ukazującego się z nadrukiem „Największy nakład w Królestwie Polskim“, wynosił 70 000 egzemplarzy (S. Jarkowski, *Die polnische Presse in Vergangenheit und Gegenwart*). Niektóre tygodniki osiągnęły przed wybuchem wojny nakład równy nakładowi dzienników z ostatnich lat XIX w., np. „Tygodnik Ilustrowany“ przed wybuchem wojny ukazał się w nakładzie 25 000 egz. Nakłady niektórych roczników kształtowały się w wysokości od kilkuset do kilku tysięcy egzemplarzy („Książka Letopis“, nr 33 z 1914 r.). Nawet czasopisma dodatkowe wydawane były w stosunkowo bardzo wysokich nakładach, np. dodatek „Naszym Pocięchom“ wychodził w 1200 egz. („Książka Letopis“, nr 17 z 1914 r.).

sy polskiej. Wyraziło się to najdobitniej przede wszystkim w ogromnej ilości zawiesznień i zaniechań wydawania czasopism³. Zmiany dokonujące się w prasie polskiej po wybuchu wojny i w czasie jej trwania znane są jednak głównie od strony najogólniej ujętych zmian ilościowych. Istniejące opracowania — znikomo zresztą uwzględniające ten okres w dziejach prasy polskiej — oraz zestawienia bibliograficzne i statystyczne⁴ w niewielkim tylko stopniu respektują wpływ warunków wojennych na losy prasy w zależności od miejsca i czasu.

W pierwszym roku wojny zmiany ilościowe są rzeczywiście bardzo duże. Już w ciągu kilku miesięcy po wybuchu wojny przestaje ukazywać się 826 czasopism, a w okresie styczeń — sierpień 1915 r. stan prasy polskiej nadal się zmniejsza.

Przebieg zmian ilościowych, dokonujących się w 1914 r. w całej prasie polskiej, wygląda następująco:

stan 1 I 1914	powstało I—VIII 1914	upadło I—VIII 1914	stan 1 VIII 1914	powstało VIII—XII 1914	upadło VIII—XII 1914	stan 1 I 1915
1094	93	42	1145	25	826	344

Ilość tytułów czasopism na 1 I 1915 r. wynosi tylko 31% stanu prasy polskiej z 1 I 1914 r. Tak wyraźne zmniejszenie liczebności zrodziło wśród autorów piszących o dziejach prasy polskiej przekonanie o jej upadku. Wobec zaś braku odrębnego opracowania dziejów prasy polskiej w okresie I wojny światowej i braku opracowań monograficznych pogląd ten obejmuje całą prasę polską, bez zróżnicowania jej co do miejsca wydawania czasopism oraz uzależnienia rujnującego wpływu wojny od typu częstotliwości i rodzaju tematyki czasopism.

Warto więc sprawdzić zmiany ilościowe — choćby na przykładzie ich przebiegu w ciągu kilku pierwszych miesięcy po wybuchu wojny właśnie w uzależnieniu od miejsca wydania czasopism.

	cały rok 1914	upadło 1914	stan 1 I 1915
Królestwo Polskie i Rosja	397	263	134
Galicja i Austria	503	463	40
Poznańskie i Niemcy	205	135	70
razem	1105	861	244
Ameryka i kraje Europy zachodniej	107	7	100
razem	1212	868	344

³ Porównaj cytowane prace S. Jarkowskiego.

⁴ Prace S. Jarkowskiego cytowane wyżej oraz: *Informator prasowy 1938—1939*,

W dalszych rozważaniach i obliczeniach dotyczących zmian ilościowych prasy polskiej zatrzymamy się na prasie ukazującej się na ziemiach polskich i w państwach zaborczych. Dla dokonania zamierzonych porównań w przebiegu zmian ilościowych musimy przyjąć czasopisma, wydawane na terenach objętych bezpośrednio działaniami wojennymi⁵.

Tak więc zauważymy przede wszystkim, że stan prasy polskiej, wydawanej na ziemiach polskich i w państwach zaborczych, w momencie podliczenia na 1 I 1915 r. wynosił około 22% ogólnej liczby czasopism, wydawanych w całym 1914 roku.

Porównanie natomiast strat poniesionych przez prasę wydawaną w Królestwie Polskim i Rosji ze stratami prasy wydawanej w Galicji i Austrii, a również w Poznańskim i Niemczech, od razu nasuwa przypuszczenie, że przebieg zmian ilościowych był w tym czasie odmienny: ilość czasopism polskich, wydawanych w Królestwie Polskim i Rosji, zmniejsza się o 263 tytuły, co stanowi 66% ogólnej ich liczby w r. 1914. Natomiast ilość czasopism polskich, wydawanych w Galicji i Austrii, zmniejsza się o 463 tytuły, czyli o 92%, wydawanych zaś w Poznańskim i Niemczech o 135 tytułów, co wynosi 65% ich ilości w 1914 r. w tej dzielnicy⁶.

Zróznicowanie przebiegu zmian ilościowych w zależności od miejsca ukazywania się czasopism pozwala na stwierdzenie, że prasa polska wydawana w Królestwie Polskim i Rosji nie tylko wykazała większą odporność wobec zmienionych przez wojnę warunków wydawniczych. Jednocześnie bowiem — wskutek bardzo wysokich strat poniesionych przez prasę wydawaną w Galicji i w Poznańskim — prasa Królestwa Polskiego znacznie zwiększa swój procentowy udział w ogólnej ilości czasopism polskich w ich stanie na 1 I 1915 r. Udział ten wynosi dla całego roku 1914 — 36%, dla stanu zaś na 1 I 1915 r. aż 55,9%.

Widzimy więc, że już przy próbie zróznicowania zmian w zależności od miejsca wydawania czasopism można dojrzeć dość istotne odmiany przebiegu zmian ilościowych. Prasa Królestwa Polskiego jest, jak można przypuszczać, najsilniejszą grupą w całości prasy polskiej, zdolną skutecznie przeciwstawiać się zawierusze wojennej.

Jest to dla nas stwierdzenie szczególnie ważne, gdyż z kolei legalna

Warszawa 1938; T. Hanusz, *Dziennikarstwo*, Warszawa 1947; T. Butkiewicz i Z. Młynarski, *op. cit.*; B. Krzywobłocka i A. Slisz, *Zarys historii prasy polskiej*, cz. II, z. 2, Warszawa 1959.

⁵ Jak podaje S. Jarkowski, ilość czasopism polskich wydawanych w krajach Europy zachodniej i w Ameryce nie uległa w tym czasie zasadniczym zmianom ilościowym.

⁶ Porównaj cytowane prace S. Jarkowskiego.

prasa warszawska stanowi najliczniejszą część prasy polskiej, wydawanej w Królestwie Polskim i Rosji.

Prasa warszawska w pięćdziesięcioleciu 1864—1914 zdobyła wyraźną przewagę ilościową nad resztą prasy polskiej, wydawanej w Królestwie Polskim. W latach 1880—1900 aż $\frac{5}{6}$ całej produkcji prasowej Królestwa skupiało się w Warszawie⁷. W 1905 r. Warszawa posiadała 148 gazet i czasopism⁸, a w 1914 r. ilość ta wzrasta do 267 tytułów⁹. Według obliczeń S. Jarkowskiego, w 1914 r. spośród 11 dzienników polskich wychodzących dwa razy dziennie 5 ukazywało się w Warszawie.

Zmiany ilościowe prasy warszawskiej w okresie pierwszego roku wojny przedstawił Jarkowski dość szczegółowo w kilku swoich pracach¹⁰. Jarkowski obliczał, że w styczniu 1915 roku, w wyniku zmian wywołanych wojną, Warszawa posiadała około 130 gazet i czasopism. Najwyraźniejsze zmiany pod wpływem wojny dostrzegał Jarkowski wśród „czasopism naukowych, fachowo-zawodowych i literacko-artystycznych“¹¹.

Skrupulatne odnotowywanie przez Jarkowskiego zawieszeń i zaniechań wydawania czasopism, powstawania nowych oraz wznowień działalności umożliwiło i umożliwiła dotychczas pewną orientację w przebiegu zmian ilościowych prasy warszawskiej¹².

Jednocześnie kilka ogólnych uwag Jarkowskiego, rozsianych w jego pracach, przybliży dzisiejszemu badaczowi rzeczywistą sytuację, w jakiej znajdowała się podówczas prasa warszawska.

Niemniej przebieg zmian ilościowych w prasie warszawskiej w pierwszym roku I wojny światowej, a zwłaszcza kierunek tych zmian nie jest dostatecznie wyraźny.

Trudno jest przede wszystkim — mimo wielu wyliczeń Jarkowskiego — ustalić dokładnie liczebność prasy warszawskiej w pierwszym roku pierwszej wojny światowej. Na ogół wszystkie liczby podawane przez Jarkowskiego nie zgadzają się ze sobą i zapewne tylko w przybliżeniu odzwierciedlają stan faktyczny. Rozpiętość między podawanymi liczbami jest znaczna: od 125 do ponad 300 czasopism przyznaje Jarkowski

⁷ S. Jarkowski, *Prasa polska w przeszłości*, „Kalendarz Światowego Związku Polaków z Zagranicy“ na 1938 r.

⁸ Jw.

⁹ S. Jarkowski, *Prasa polska 1914*, „Książka“, nr 8—12 z 1914 r., s. 248.

¹⁰ S. Jarkowski, *Prasa warszawska VIII 1914 — XII 1915*, odbitka z „Kalendarzyka hist. polit. m.st. Warszawy“, Warszawa 1916; tenże, *Prasa polska 1914*, „Książka“, nr 8—12 z 1914 r., s. 247—248; tenże, *Prasa polska pod względem liczebności*, „Gazeta Warszawska“, nr 12 z 1915 r.

¹¹ *Prasa polska pod względem liczebności*, jw.

¹² Por. S. Jarkowski, *Prasa warszawska od 1 VIII 1914 — 31 VII 1915*, Warszawa 1916.

Warszawie w odniesieniu do lat 1914—1915. Wypływa to zapewne z zasadniczego braku opracowań i zestawień Jarkowskiego, który nie podaje, jakie gazety i czasopisma były podstawą jego obliczeń. Nie wiemy, czy podawane liczby obejmują tylko pisma polskie, czy również czasopisma rosyjskie i żydowskie, ukazujące się wówczas w Warszawie, nie wiemy też, czy Jarkowski włączał do swoich obliczeń — obok prasy legalnej — również prasę nielegalną wydawaną w Warszawie¹³.

Jednocześnie szereg informacji Jarkowskiego nie pokrywa się z rzeczywistością. Tak np. Jarkowski podał informację, że czasopismo „Ziemia“ zostało zawieszono w końcu sierpnia 1914 r.¹⁴, podczas gdy utrzymało ono swą działalność do końca tego roku, wydając komplet numerów tygodnika. Informacja o zawieszeniu „Zarania“ we wrześniu 1914 roku jest również mylna: w 1914 r. ukazały się 44 numery tego tygodnika, w pierwszych zaś miesiącach 1915 r. wydano numery od 1 do 8. „Zaranie“ zostało zawieszono w kwietniu 1915 r.¹⁵

Tego rodzaju nieścisłości jest więcej. Ustalenie więc liczebności legalnej prasy warszawskiej w pierwszym roku I wojny światowej jest w oparciu o obliczenie Jarkowskiego niemożliwe. Zarówno więc w stwierdzeniu liczebności legalnej prasy warszawskiej w węzłowych punktach badanego okresu, jak i w analizie przebiegu zmian ilościowych opierać się będą na czasopismach, do których sama dotarłam i ich działalność „wojenną“ zdołałam stwierdzić.

Dla ustalenia kierunku zmian ilościowych zachodzących w legalnej prasie warszawskiej w badanym okresie będą musiała się oprzeć na stwierdzonej przeze mnie częstotliwości czasopism, ich „wieku“ oraz rodzaju tematyki. Klasyfikacje czasopism, którymi w kilku swych opracowaniach operował Jarkowski, nie są niestety pomocne w ustaleniu zależności między właściwościami czasopism a ich odpornością na zmienne przez wybuch wojny i jej trwanie warunki działania.

* * *

W momencie wybuchu wojny Warszawa posiadała 169 gazet i czasopism wydawanych legalnie w języku polskim. Oprócz tego około 20 z tych pism wydawało dodatki, poświęcone różnorodnej tematyce¹⁶.

¹³ Np. w pracy *Die polnische Presse in Vergangenheit und Gegenwart* Jarkowski dolicza do znanego nam z innych jego opracowań stanu prasy polskiej w końcu grudnia 1914 r. (344 tytuły) aż 55 czasopism ukazujących się „sporadycznie“, nie podając zresztą, jakie czasopisma objął tą rubryką.

¹⁴ *Prasa warszawska od 1 VIII 1914 — 31 XII 1915*.

¹⁵ Wojewódzkie Archiwum Państwowe, Kraków, Akta Naczelnego Komitetu Narodowego, sygn. 101, k. 38.

¹⁶ Czasopisma dodatkowe nie będą w zasadzie włączone do obliczeń i analizy

Wybuch wojny spowodował momentalny prawie upadek wielu czasopism. Szereg z nich, wobec zaistnienia nowych warunków prowadzenia pisma¹⁷, zawiesiło działalność, inne nie otrzymały koncesji na dalsze ukazywanie się. Dlatego też miesiąc sierpień 1914 roku charakteryzuje się wielką ilością strat poniesionych przez legalną prasę warszawską. Ponieważ czasopisma zawieszono — w ilości 58 tytułów — nie ukazały się po wybuchu wojny, nie są one w dalszych rozważaniach zaliczane do liczby czasopism faktycznie działających w pierwszym roku I wojny światowej. Dlatego też liczba ta składać się będzie z czasopism, które podjęły działalność, oraz czasopism utworzonych po wybuchu wojny w okresie od VIII 1914 do VIII 1915 r. Natomiast czasopisma zawieszono w sierpniu 1914 r. interesować nas będą w dalszych rozważaniach, przy bliższej analizie strat poniesionych przez prasę warszawską.

Ilość czasopism i gazet faktycznie działających w Warszawie w pierwszym roku wojny wynosi 133 tytuły, w tym 111 czasopism „przedwojennych“ oraz 22 nowo utworzonych.

Przed wybuchem wojny, w okresie od I do VIII 1914 r., liczebność prasy warszawskiej charakteryzowała się dużą stabilnością. Przebieg zmian ilościowych kształtował się następująco:

	stan I I 1914	ubyło I VIII 1914	przybyło I VIII 1914	stan I VIII 1914
dzienniki	17	9	6	14
tygodniki	61	13	13	61
dwutygodniki	32	3	5	34
miesięczniki	30	2	3	31
dwumiesięczniki	4	—	—	4
kwartalniki	4	—	—	4
roczniki	15	—	1	16
różne	5	—	—	5
razem	168	27	28	169

zmian ilościowych. Wychodzę tu z założenia, że dodatek, wydawany przez gazetę bądź czasopismo, przede wszystkim charakteryzuje swego wydawcę. Dlatego też dodatki zostaną wzięte pod uwagę przy bliższej analizie tematyki oraz funkcji społecznej badanych czasopism. Olbrzymia większość dodatków została zawieszona w sierpniu 1914 r.

¹⁷ „W dniu 30 lipca Warszawski Komitet do Spraw Prasowych okólnikiem opublikowanym jednocześnie w »Warszawskim Dzienniku« zawiadomił wszystkich wydawców, redaktorów, właścicieli drukarni i zarządzających nimi, iż puszczanie w obieg wydrukowanych od tego czasu numerów pism i wszelkiego rodzaju dodatków nadzwyczajnych może się odbywać dopiero po dostarczeniu do komitetu tzw. egzemplarzy obowiązkowych, tj. pierwszych wydrukowanych egzemplarzy.

Wybuch wojny bardzo wyraźnie naruszył tę stabilność. Obserwować będziemy nie tylko duży ruch zmniejszający liczebność prasy warszawskiej, lecz również dość znaczny przyrost nowych tytułów czasopism, odznaczających się częstokroć większą zdolnością utrzymania się na rynku prasowym niż czasopisma utworzone w miesiącach poprzedzających wybuch wojny.

Wybuch wojny spowodował niewątpliwie, obok szeregu utrudnień działalności prasowej, otwarcie nowych perspektyw rozwoju prasy warszawskiej.

Niezmiernie trudno jest ustalić obecnie, retrospektywnie, co dla ówczesnego czytelnika prasy warszawskiej było w niej najbardziej interesujące. Natomiast fakty wydawania i rozkupywania wielkiej ilości dodatków nadzwyczajnych¹⁸, nie spotykanej dotychczas ilości jednodziówek¹⁹, ożywionych kontaktów ludności z redakcjami czasopism warszawskich²⁰, wielkiej poczytności prasy rosyjskiej²¹, pojawienia

W dniu 3 sierpnia wyszło rozporządzenie dla wszystkich pism periodycznych i wydawnictw w Królestwie Polskim, obowiązujące wydawców do wyjednania sobie w biurze cenzury wojennej (mieszczącym się w gmachu Warsz. Komitetu do Spraw Prasowych, na prowincji zaś we właściwych urzędach) specjalnych pozwoleń na wydawanie swych pism. Wydane dawniej koncesje wydawnicze zostały unieważnione". „Książka“, nr 8—12 z 1914 r., s. 243.

Pisma codzienne poranne zobowiązane były dostarczać tekst numeru do cenzury na 5 godzin przed wypuszczeniem numeru, pisma codzienne wieczorne — na 2 godziny. Czasopisma tygodniowe i inne — na 1 dobę. Kary ustalono w rozpiętości od 25 do 10 000 rubli albo od 2 tygodni do roku więzienia („Książka“, nr 8—12 z 1914 r., s. 243).

¹⁸ Dodatki nadzwyczajne wydają, nie bardzo licząc się z brakiem papieru, wszystkie wielkie dzienniki warszawskie. Oprócz tego „Kurier Poranny“ od 6 VIII 1914 r. wydaje wieczorem, zamiast dodatków nadzwyczajnych, „Kurier Wieczorny“.

O swoistej pladze dodatków nadzwyczajnych czytamy: „...biorą się już ludzie na chytre podstępny. Nim kupi dodatek, mija trzech, czterech chłopców niby to obojętnie, ale ukradkiem wypatruje. Jeśli jest dużo grubego druku albo wpadnie mu w oczy jaki zachęcający tytuł telegramu — trudno — nie można oprzeć się pokusie“. Z dalszego ciągu notatek dowiadujemy się o wspólnym głośnym czytaniu dodatków nadzwyczajnych na ulicach, wypożyczaniu ich od gazeciarzy itp. przejawach ciągłego głodu i pogoni za informacjami („Tygodnik Ilustrowany“, nr 38 z 19 IX 1914 r.).

¹⁹ „Książka“, nr 8—12 z 1914 r., podaje zestawienia jednodziówek wojennych i innych wydanych w okresie IX — XII 1914 sięgające liczby 58 tytułów. Jednodziówki te miały nakład od 1000 do 20 000 egzemplarzy. Sprzedawane były w cenie od 3 do 5 kopiejek. Również „Książka Letopis“ — nr 2 i 3 z 1915 r. — podaje wiele polskich jednodziówek ukazujących się z różnych „wojennych“ okazji w Warszawie.

²⁰ „Tygodnik Ilustrowany“, nr 44 z 31 X 1914 r., w zapisce kronikarskiej pióra Z. D. podaje wiadomości i wrażenia z okresu oblężenia Warszawy: „Redakcja podczas wojny jest jakby ambulanszem moralnym. Ludzie znoszą tu swoje niepokoje.

się nowych czasopism nielegalnych²² wskazują na rosnące zainteresowanie zjawiskami politycznymi i społecznymi, zaostrzonymi lub wywołanymi przez nową, wojenną sytuację.

Toteż w analizie przebiegu zmian ilościowych legalnej prasy warszawskiej istotnym jej elementem będzie zbadanie ich w uzależnieniu od typu częstotliwości, wieku i rodzaju tematyki czasopism. Można się spodziewać, że tak przeprowadzona analiza wyłoni czasopisma odznaczające się siłą trwania i oddziaływania na opinię publiczną, czasopisma wyrażające kształtowanie się tej opinii w pierwszym roku wojny.

Ogólna ilość działających w czasie pierwszego roku wojny legalnych czasopism warszawskich składa się z czasopism o następującej częstotliwości ukazywania się:

dzienników	19
tygodników	45
dwutygodników	22
miesięczników	22
dwumiesięczników	4
kwartalników	4
roczników	16
różnych	1
razem	133

Przebieg zmian ilościowych w uzależnieniu ich od typu częstotliwości przedstawia tabelka na s. 254.

Jak widać, najmniejszym uszczerbkom co do ilości tytułów uległa prasa codzienna. Upadek w pierwszych miesiącach wojny 7 gazet jest w stosunku do zmian okresu poprzedniego (I—VIII 1914 r.) właściwie normalnym ruchem prasowym, oczywiście w ówczesnych warunkach rozwoju i działalności prasy, charakteryzujących się dużą trudnością wejścia na rynek prasowy oraz równą chyba łatwością upadku czasopism²³.

Trzeba je od nich przyjmować i uzbrajać w spokój". W tym okresie (10 — 19 X 1914) rzeczywiście wiele redakcji czynnych było całą dobę bez przerw.

²¹ „...od początku wojny rozwinęło się u nas znacznie czytelnictwo gazet rosyjskich. Liczbę nadchodzących codziennie egzemplarzy tych pism określano na początku 1915 roku na 150 tys., a nawet 250 tys. Przypuśćmy, że połowę zakupuje wojsko, otrzymamy jeszcze co najmniej 75 tys. egz., które rozchodzą się wśród publiczności polskiej". M. Rulikowski, *Księgarstwo i czytelnictwo polskie wobec wojny*, „Książka“, nr 8—12 z 1914 r., s. 65.

²² WAP, Kraków, Akta NKN, sygn. 101. Czasopism nielegalnych działało w Warszawie wówczas ponad 20, a ich nakłady kształtowały się od 300 do 15 000 egzemplarzy.

²³ Od stycznia do sierpnia 1914 r. powstało w Warszawie 6 nowych dzienni-

	stan 1 VIII 1914	upadło VIII 1914	ubyło VIII—XII 1914	przybyło VIII—XII 1914	stan 1 I 1915	ubyło I—VIII 1915	przybyło I—VIII 1915	stan 5 VIII 1915
dzienniki	14	3	7	8	12	5	—	7
tygodniki	61	23	8	2	32	15	5	22
dwutygodniki	34	12	4	—	18	13	—	5
miesięczniki	31	16	3	3	15	11	4	8
dwumiesięczniki	4	—	2	—	2	—	—	2
kwartalniki	4	—	1	—	3	—	—	3
roczniki	16	—	7	—	9	—	—	9
różne	5	4	—	—	1	1	—	—
razem	169	58	32	13	92	45	9	56

Ponieważ zaś w pierwszych miesiącach wojny powstaje 8 nowych gazet, stan dzienników na 1 I 1915 r. ulega wprawdzie obniżeniu w stosunku do punktu wyjściowego (1 VIII 1914), lecz ilość dzienników czynnych w tym okresie nie różni się zbytnio od ilości gazet wychodzących w Warszawie przed wybuchem wojny. Natomiast przypuszczalna siła oddziaływania prasy codziennej była znacznie wzmocniona przez wzmiankowane już, a bardzo liczne, wydania dodatków nadzwyczajnych, jednodzienników itp. Można więc powiedzieć, że prasa codzienna, będąca w swej treści prasą głównie informacyjną, wykazała w pierwszych kilku miesiącach wojny największą odporność wobec zmienionych warunków działania. Jest to zupełnie wyraźne na tle opisanych wyżej zmian ilościowych w całej prasie polskiej, wydawanej na ziemiach polskich i w państwach zaborskich. Jak wiemy, stan tej prasy w dniu 1 I 1915 r. wynosił tylko 21% stanu z 1 I 1914 r., podczas gdy stan dzienników warszawskich w dniu 1 I 1915 r. obniżył się do 70% ich stanu z 1 I 1914 r.

Natomiast zarejestrowanie tych stosunkowo niewielkich zmian ilościowych w okresie VIII — XII 1914 r. nie świadczy niestety o wykorzystaniu przez prasę codzienną potencjalnych szans rozwoju. Dalszy ciąg zmian ilościowych potwierdza to przypuszczenie: w okresie od stycznia do sierpnia 1915 r. następuje upadek 5 dzienników, tak że stan ich w dniu 5 VIII 1915 r. wynosi już tylko 41% stanu z 1 I 1914 r. Jak też zobaczymy później, w okresie pierwszego roku wojny nie powstał właściwie żaden nowy dziennik, zdolny do konkurencji na rynku prasowym z wielkimi dziennikami przedwojennymi.

Większe zmiany ilościowe zachodzą w grupie tygodników — najliczniejszej grupie czasopism warszawskich. Zarówno ilość zawieszonych i za-

ków, lecz 5 spośród nich upada po bardzo krótkim istnieniu. W tym samym czasie wśród czasopism zawieszonych znalazło się „Słowo“ — dziennik posiadający poważne tradycje wydawnicze (1882 — 16 III 1914 r.).

niechań działalności, jak i niewielki przyrost nowych tytułów dają w rezultacie duże zmniejszenie stanu pism tego typu częstotliwości. Przebieg tych zmian rozpatrzemy bliżej przy analizie czasopism według wieku i rodzaju tematyki. Odnotowujemy więc tu tylko fakt zmniejszenia ilości tygodników w stanie na 1 I 1915 r. do 52% stanu z 1 I 1914 r. oraz dalszy spadek stanu posiadania w dniu 5 VIII 1915 r.: 36% tytułów stanu na 1 I 1914 r.

Podobnie do tygodników kształtują się zmiany w grupie dwutygodników, miesięczników i dwumiesięczników. Dla dwutygodników straty są zresztą najwyższe: stan w dniu 1 I 1915 r. wynosi wprawdzie około 58% stanu z 1 I 1914 r., lecz w dniu 5 VIII 1915 r. tylko 15%.

Miesięczniki charakteryzują się również wysoką ilością zawieszzeń. Odnotować tu jednakże trzeba dość wysoki dla tego typu pisma przyrost nowych tytułów — w ciągu pierwszego roku wojny powstaje 7 nowych miesięczników.

Znacznie mniejsze zmiany ilościowe obserwujemy wśród czasopism ukazujących się w odstępach kwartalnych i rocznych. Zmiany te zostaną skrupulatnie odnotowane, jako istotne dla „bilansu“ strat poniesionych przez legalną prasę warszawską. Czasopisma kwartalne i roczne oraz zmiany ich dotyczące musimy jednak potraktować jako mniej charakterystyczne dla przebiegu zmian dokonujących się w legalnej prasie warszawskiej.

Spośród kilku działających w Warszawie czasopism o zmiennej częstotliwości ukazywania się upadły wszystkie²⁴.

* * *

Rozpatrzone niżej związki zmian ilościowych z wiekiem czasopisma oraz rodzajem ich tematyki są związkami najprostszymi, pozwalającymi na częściowe tylko wyjaśnienie przebiegu zmian w legalnej prasie warszawskiej w badanym okresie.

Rozróżniam zmiany trwałe i zmiany przejściowe. Do zmian trwałych zaliczam zawieszenia i zaniechania wydawnictw, i tego rodzaju zmiany będą głównie przedmiotem dalszej analizy.

Jako zmiany przejściowe traktuję zmiany o charakterze odwracalnym i zaliczam do nich zmiany częstotliwości, formatu, objętości, nakładu, cen, a również czasowe wstrzymanie wydawnictwa i stosunkowo szybki powrót do przerwanej działalności²⁵. Zmiany te zostaną opisane

²⁴ Zaliczone tu zostały czasopisma różnej częstotliwości, to znaczy ukazujące się 2 do 3 razy tygodniowo przez cały rok, a również wychodzące np. 2 razy w tygodniu, lecz tylko przez kilka miesięcy w roku — np. w sezonie sportowym.

²⁵ Np. przerwa w wydawnictwie „Przyjaciela Dzieci“ i „Przyjaciela Młodzieży“.

tylko w ogólnym ich zarysie, pozwalającym stwierdzić, o ile powodowały one zmniejszenie ilości tego, co jako „prasa“ docierało do odbiorcy.

Dla uwydatnienia charakteru zmian dokonujących się w ciągu pierwszego roku wojny w legalnej prasie warszawskiej zastosowałam podział wszystkich czasopism ukazujących się od 1 I 1914 r. do 5 VIII 1915 r. na cztery grupy, w zależności od czasu ich powstania:

grupa A —	czasopisma utworzone	przed 1907 r.	
grupa B —	„	„	w latach 1907—1914
grupa C —	„	„	w okresie od 1 I 1914 do 1 VIII 1914 r.
grupa D —	„	„	w okresie od VIII 1914—VIII 1915 r.

Dzienniki.

Wśród dzienników warszawskich obserwujemy następujące zmiany, uporządkowane według ich różnicowania co do wieku.

Czasopisma grupy A prowadzą działalność na ogół regularną i bez większych zakłóceń. Na liczbę 8 pism tej grupy jedno z nich („Słowo“) zawieszono zostało przed wybuchem wojny, upadek dwóch nastąpił w sierpniu 1914 r. („Gazeta Giełdowa“, „Hermes“), natomiast reszta („Gazeta Warszawska“, „Kurier Poranny“, „Kurier Warszawski“, „Nowa Gazeta“, „Polak Katolik“) działała przez pierwszy rok wojny regularnie. Trzy spośród nich („Kurier Warszawski“, „Nowa Gazeta“, „Polak Katolik“) przeżyły zmianę władzy w sierpniu 1915 r. i kontynuowały działalność w latach następnych. „Gazeta Warszawska“ przestała ukazywać się w ostatnich dniach lipca 1915 r.²⁶ „Kurier Poranny“ zaś przebrał swą działalność pod tym tytułem 3 VIII 1915 r., a od dnia następnego ukazywał się jako „Przegląd Poranny“.

W grupie B, gazet utworzonych w latach 1907—1914, zmiany ilościowe są podobne: spośród 9 dzienników trzy upadły przed wybuchem wojny („Goniec Warszawski“, „Kurier Ilustrowany“, „Przegląd Codzienny“), jeden dziennik został zawieszony w sierpniu 1914 r. („Głos Polski“), natomiast 5 dzienników funkcjonowało w całym pierwszym roku wojny. Trzy spośród nich („Dziennik Polski“, „Goniec Poranny i Wieczorny“, „Gazeta Poranna 2 Grosze“) prowadziły wydawnictwa regularnie i bez większych zakłóceń oraz przeniosły działalność na lata następne, dwa zaś („Dzień“, „Nowiny Warszawskie“) zakończyły działalność w pierwszym roku wojny.

W grupie C, wśród pism najwcześniej powstałych, widzimy najmniejszą trwałość: 5 gazet upada jeszcze przed wybuchem wojny („Czas“, „Najnowsze Wiadomości“, „Nowa Myśl“, „Sprawa“, „Świat Nowości“), a tylko jeden dziennik, „Kraj“ — kontynuacja zawieszono-

²⁶ S. Kozicki, *Pamiętnik*, rkps, t. II, cz. IV. Ostatni, 203 numer „Gazety Warszawskiej“ ukazał się 26 VII 1915 r.

w marcu 1914 r. „Słowa“ — ukazuje się w badanym okresie, zmieniając zresztą częstotliwość (tygodnik).

Pisma codzienne grupy D, utworzone po wybuchu wojny, mimo swej pozornie dużej ilości nie odegrały większej roli na rynku prasowym. Pięć spośród nowych dzienników działało do grudnia 1914 roku, wiodąc krótki, na ogół kilkunastonumerowy żywot²⁷, trzy pisma („Dziennik CKO“; „Dziennik K.O. m. Warszawy“, „Kurier dla Wszystkich“) ukazywały się w r. 1914 i 1915 wykazując różne odchylenia od przyjętych norm. Jedno z nich — „Dziennik K.O. m. Warszawy“ — przeniosło swą działalność na lata następne, ukazując się w 1916 r. jako „Dziennik Zarządu m.st. Warszawy“.

T y g o d n i k i.

Wśród grupy A na 33 tytuły czasopism tygodniowych utrzymują się i działają bez większych zakłóceń 24 tygodniki, co stanowi liczbę wysoką: 72% ogólnej ich ilości w tej grupie. Nie upadło żadne czasopismo przed wybuchem wojny, natomiast w sierpniu 1914 roku zarejestrowano zawieszenie 9 tygodników²⁸. Spośród 24 działających aż 17 tygodników wydaje w trakcie pierwszego roku wojny komplety numerów i przenosi działalność na lata następne, 7 zaś wykazuje różnych rozmiarów zakłócenia w działalności i upada w badanym okresie²⁹.

W grupie B tygodniki wykazują mniejszą odporność: z 28 pozostaje 11 (40% liczebności tej grupy). Przed wybuchem wojny upada 7, a w sierpniu 1914 — 10 tygodników. Spośród tych, które utrzymały się i prowadziły działalność w pierwszym roku wojny, cztery („Przewodnik Kółek i Spółek Rolniczych w Królestwie Polskim“, „Tygodnik Polski“,

²⁷ Pisma te, posiadające koncesje na wydawanie dzienników, bardziej podobne były do licznych w tym okresie jednodniówek niż do normalnych dzienników. Zarejestrowane zostały jako czasopisma, gdyż wykazały jednak pewną regularność i typ częstotliwości, oraz — podobnie do pism tworzonych przed wybuchem wojny — stanowiły próbę wejścia na rynek prasowy.

Zaliczmy do nich: „Echo Poranne 2 Grosze“, „Echo Słowiańskie“, „Głos Warszawski“, „Jutro“, „Wiadomości Bieżące“.

²⁸ Upadły w sierpniu 1914 r.: „Kolce“, „Merkury“, „Posiew“, „Rolnik i Hodowca“, „Szczutek“, „Wieczory Rodzinne“, „Wieś Polska“, „Wszechświat“, „Ziarno“.

²⁹ Działały w okresie VIII 1914 — VIII 1915 i przeniosły działalność na lata następne: „Biesiada Literacka“, „Bluszcz“, „Gazeta Cukrownicza“, „Gazeta Lekarska“, „Gazeta Rolnicza“, „Gazeta Sądowa Warszawska“, „Gazeta Świąteczna“, „Medycyna i Kronika Lekarska“, „Moje Pisemko“, „Przegląd Techniczny“, „Przyjaciel Dzieci“, „Przyjaciel Młodzieży“, „Świat“, „Tygodnik Ilustrowany“, „Zorza“, „Kurier Niedzielnny“.

Działały w pierwszym roku wojny i zakończyły w tym czasie działalność: „Dobra Gospodyni“, „Gazeta Losowań“, „Izraelita“, „Mucha“, „Przegląd Katolicki“, „Nasz Dom“, „Prawda“.

„Widnokrąg“, „Ogrodnik“) ukazują się stale, przejawiając zresztą szereg odchyień od normalnej działalności³⁰, a trzy z nich przechodzą do lat następnych. Reszta upadła w pierwszych miesiącach wojny lub w niewielkim tylko stopniu objęła działalnością pierwszą połowę 1915 r.³¹

Grupa C składa się z 13 czasopism, z których 6 upada przed wybuchem wojny³²; wśród nich duży procent stanowią przekształcenia. Cztery tygodniki zostały zawieszony w sierpniu 1914 r. Trochę dłużej utrzymała się tylko „Nowa Placówka“ (VII 1914 — II 1915).

Spośród 7 tygodników utworzonych w okresie pierwszego roku wojny (Grupa D) tylko „Nowe Ognisko“ rozwijało dość regularną działalność, nawet w latach następnych. Trochę dłużej wychodził również „Sport Polski“. Inne nie zdołały utrwalić się: wydawszy po kilka, najwyżej kilkanaście numerów, zaniechały działalności³³.

Również więc w grupie tygodników odnotować możemy największą trwałość czasopism grupy A, stanowiących blisko 62% tych, które działając w pierwszym roku wojny, zdołały przenieść swą działalność na lata następne.

D w u t y g o d n i k i.

Grupa A liczyła 10 czasopism. Dwa z nich upadły w sierpniu 1914 r. („Chemik Polski“, „Farmacja“), dwa ukazywały się do końca 1914 r. („Świat Kobiety“, „Gospodarz“). Wśród działających w pierwszym roku wojny dwutygodników cztery ukazywały się nieregularnie i upadły przed 5 VIII 1915 r. („Łowiec Polski“, „Jeździec i Myśliwy“, „Przegląd Współdzielczy“, „Ruch“) — dwa natomiast funkcjonowały normalnie i przetrwały do lat następnych („Kurier Kolejowy i Asekuracyjny“ oraz „Myśl Niepodległa“).

W grupie B, liczącej 22 tytuły, znaczna ich ilość uległa zawieszeniu już w sierpniu 1914 r.³⁴ Spośród pozostałych 13 dwutygodników tylko 3 ukazywały się bez poważniejszych zakłóceń i przetrwały do lat następnych („Kronika Buchaltera“, „Wieś i Dwór“, „Wychowanie w Domu

³⁰ Np. „Przewodnik Kółek i Spółek Rolniczych w Królestwie Polskim“ w 1914 i 1915 r. wychodził co dwa tygodnie, z podwójną numeracją każdego numeru, „Tygodnik Polski“ w 1914 r. ukazał się w 32 numerach, w 1915 w 43 numerach. „Widnokrąg“ w 1915 r. ukazał się tylko w kilku numerach.

³¹ „Głos Narodu“, „Nasz Przemysł“, „Ogrodnik“, „Nasz Świat“, „Sowizdrzał“, „Tygodnik dla Wszystkich“, „Wiarus“, „Ziemia“.

³² „Dom Polski“, „Gazeta Ludowa“, „Miasto“, „Ognisko Rodzinne“, „Polska Scena i Sztuka“, „Strażnica“.

³³ „Co Tydzień“, „Przegląd Sezonowy“, „Samorząd“, „Pszczola“, „Sport Polski“, „Ilustracja Polska — Wojna Europejska“.

³⁴ „Dobra Służąca“, „Mechanik“, „Przegląd Krytyki Artystycznej i Literackiej“, „Przegląd Księgarski“, „Rola i Przemysł Polski“, „Ruń“, „Skaut“, „Sport“, „Ster“.

i Szkole“). Reszta rozwijała dużo słabszą działalność, kończąc ją w pierwszym roku wojny³⁵.

Wśród czasopism dwutygodniowych, utworzonych w okresie od stycznia do sierpnia 1914 r., na ogólną ilość pięciu tytułów czasopism trzy upadają przed wybuchem wojny, jedno zawieszono zostało w sierpniu 1914 r. Tylko więc jeden dwutygodnik — „Pracownica Katolicka“ — wychodził w badanym okresie.

Miesięczniki i dwumiesięczniki.

Utworzonych przed 1907 r. zarejestrowano 11, w tym dwa dwumiesięczniki („Wiadomości Matematyczne“ i „Przegląd Historyczny“) i 9 miesięczników. W sierpniu 1914 r. 6 czasopism tej grupy zawieszono działalność³⁶. Jeden miesięcznik — „Książka“ — przerwawszy wydawnictwo w sierpniu 1914 prowadzi je faktycznie dalej³⁷. Cztery czasopisma działają bez większych zakłóceń przez cały pierwszy rok wojny, wydając w 1914 i 1915 r. komplety numerów („Przyjaciel Zwierząt“, „Zdrowie“, „Wiadomości Matematyczne“, „Przegląd Historyczny“). Czasopisma te ukazywały się również w latach następnych.

Stan na 1 I 1914 r. wynosił 21 miesięczników i 2 dwumiesięczniki grupy B. W sierpniu 1914 r. uległo zawieszenie 9 miesięczników³⁸, do grudnia 1914 r. doprowadziły wydawnictwo dwa miesięczniki („Sztuka“ i „Wieś Ilustrowana“) oraz dwa dwumiesięczniki („Neurologia Polska“ i „Przegląd Pediatriczny“). Cztery czasopisma ukazywały się w badanym okresie i przetrwały do lat następnych („Sfinks“, „Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego“, „Wektor“, „Wiadomości Archidiecezjalne“). Pozostałe miesięczniki działały wykazując różne zakłócenia i zakończyły wydawnictwo już w pierwszym roku wojny („Prąd“, „Dziecko“, „Humanista Polski“, „Przemysł Krajowy“, „Myśl i Życie“, „Któż jak Bóg“).

W pierwszej połowie 1914 roku powstały 3 nowe miesięczniki: „Kłó-

³⁵ „Drużyna“, „Echo Literackie i Artystyczne“, „Handlowiec“, „Polski Przegląd Kupiecki“, „Przewodnik — Putiewoditiel“, „Smak“, „Wiadomości Graficzne“, „Ziemianka“, „Życie Oficerskie“.

³⁶ Były to: „Biblioteka Warszawska“, „Esperantysta Polski“, „Fotograf Warszawski“, „Nowe Tory“, „Przegląd Chorób Wenerycznych i Skórnych“, „Przegląd Pszczelarsko-Ogrodniczy“.

³⁷ „Książka“ ukazała się w czerwcu 1915 r. jako numery 8—12 za VIII — XII 1914 r. Przyjmuję więc, że działalność tego miesięcznika w pierwszym roku wojny została utrzymana, zawieszenie zaś wydawnictwa nastąpiło w sierpniu 1915 r.

³⁸ „Ceramika“, „Lotnik i Automobilista“, „Nowe Książki“, „Pracownica Polska“, „Przegląd Narodowy“, „Rodzina Seraficka“, „Sztuka Bronzownicza i Złotnicza“, „Ziemianka“, „Życie Polskie“.

sy“, które zawieszono w sierpniu 1914 r., oraz „Myśl Polska“ i „Towaroznawstwo“³⁹.

Miesięczniki utworzone w pierwszym roku wojny ukazywały się z różnymi zakłóceniami, lecz wykazały stosunkowo dużą odporność. Dwa z nich („Myśl Polska“, „Rozwaga“) utrwały swój byt i wychodziły również w latach następnych. Reszta zakończyła działalność przed sierpniem 1915 r.⁴⁰

K w a r t a l n i k i.

W tym typie częstotliwości znajdujemy tylko czasopisma grupy A i B. Pochodzących sprzed 1907 r. było dwa („Ekonomista“ i „Przegląd Filozoficzny“); działały one bez wyraźnie przejawiających się zakłóceń i wydały w latach 1914 i 1915 r. komplety numerów. Kontynuowały działalność w latach następnych.

W grupie B — również dwa kwartalniki. Jeden z nich doprowadził wydawnictwo do końca 1914 r., drugi zaś ukazywał się regularnie w latach wojny („Themis Polska“).

R o c z n i k i.

Stan na 1 I 1914 r. wynosił 15 czasopism rocznych. Należących do grupy A — sześć roczników, z których 3 ukazały się za rok 1914, zawieszając następnie swe wydawnictwo („Pamiętnik Fizjograficzny“, „Przegląd Piśmiennictwa Lekarskiego“, „Światowid“)⁴¹.

W grupie B zarejestrowano 9 roczników, spośród których 6 ukazało się za lata 1914 i 1915⁴². Zapoczątkowane w 1914 r. wydawnictwo „Pamiętnika Teatru Polskiego w Warszawie“ nie było prowadzone w latach następnych.

C z a s o p i s m a r ó ż n e — ukazujące się 2—3 razy tygodniowo, sezonowo itp. wykazały najmniejszą odporność. Dwa czasopisma gru-

³⁹ Zeszyt I „Myśli Polskiej“ ukazał się 15 I 1914 r. — razem wydano 3 numery, „Towaroznawstwo“ — w styczniu 1914 r. ukazał się nr 1 tego wydawnictwa. Miesięcznik „Kłosa“ powstał z przekształcenia w lutym 1914 r. dwutygodnika o tym samym tytule — ogółem wydano 8 numerów tego czasopisma.

⁴⁰ „Okólnik CKO“, „Przegląd Szpitalnictwa i Dobroczynności Publicznej“, „Przegląd Warszawski“, „Wiadomości Sanitarne“, „Dzwonek Częstochowski“ (przeniesiony w I 1915 r. do Warszawy).

⁴¹ Przetrwały do lat następnych: „Rocznik Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego“, „Rocznik Muzeum Przemysłu i Rolnictwa“, „Rocznik Towarzystwa Wyższych Kursów Handlowych“.

⁴² „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego“, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego“, „Rocznik Stowarzyszenia Kupców Polskich“, „Rocznik Stowarzyszenia Zawodowego Przemysłowców Budowlanych Królestwa Polskiego“, „Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego“, „Rocznik Zarządu Warszawskiego Towarzystwa Lekarskiego“.

py A upadają w sierpniu 1914 r., jedno działało w 1914 i 1915 r. Dwa czasopisma z grupy B upadły w sierpniu 1914 r. („Nowiny Sezonu“, „Nurt“).

Przebieg opisanych zmian przedstawia poniższa tabelka:

grupa	ogółem zarejestrowano (I 1914 — VIII 1915)	upadło przed VIII 1914	upadło w VIII 1914	działało w pierwszym roku wojny
A	73	1	21	51
B	95	10	31	54
C	28	16	6	6
D	22	—	—	22
razem	218	27	58	133

Zanim w podobny sposób zestawimy przebieg zmian po wybuchu wojny, zwróćmy uwagę na kilka interesujących momentów.

Spośród wszystkich zarejestrowanych w okresie I 1914 — VIII 1915 tytułów czasopism najliczniejszą grupę stanowią utworzone w latach 1907—1914 (grupa B). Jest ich 95, czyli 43% ogółu zbadanych. Czasopisma „starsze“, utworzone przed 1907 r. (grupa A), tworzą grupę mniejszą: jest ich 73, czyli 34% ogółu.

Wybuch wojny i jej trwanie wpłynęły na te dwie grupy. Początkowo wprawdzie różnica w spadku ich liczebności jest nieznaczna (grupa A traci 21 tytułów = 28%, grupa B — 31 tytułów = 32%), jednakże dalsze zmiany pozwalają przypuszczać, że czasopisma grupy B były mniej odporne na wpływ wojny.

Widzimy to wyraźnie z poniższej tabelki, rejestrującej zmiany ilościowe po wybuchu wojny.

grupa	działało VIII 1914 — VIII 1915	upadło w tym okresie	stan na 5 VIII 1915 r.
A	51	20	31
B	54	34	20
C	6	6	—
D	22	17	5
razem	133	77	56

Najliczniejszą grupą czasopism w stanie na 5 VIII 1915 r. jest właśnie grupa A. Jej straty „własne“ wynoszą w badanym okresie 39% liczebności, natomiast straty grupy B sięgają 63%.

Toteż wśród 56 tytułów czasopism, które przetrwały zmianę władzy w sierpniu 1915 r., czasopisma grupy A stanowią większość — 55%, natomiast grupa B obejmuje 20 tytułów — około 36%.

Czasopisma utworzone w pierwszej połowie 1914 r. (grupa C) zostały w dokonanej wyżej analizie wydzielone głównie dla porównania charakteru zmian zachodzących w normalnych warunkach z charakterem zmian spowodowanych zakłóconymi przez wojnę warunkami wydawniczymi. W zasadzie czasopisma te powinny być wliczone do grupy B i tak też niejednokrotnie będą traktowane. Wydzielenie ich — choć jest to próbka mała — pozwoliło jednak spostrzec pewne istotne różnice i zbieżności w przebiegu i charakterze zmian ilościowych.

Przede wszystkim znajdujemy tu potwierdzenie wzmiankowanej wyżej trudności wejścia nowych czasopism na rynek prasowy w okresie poprzedzającym wybuch wojny. Spośród utworzonych w okresie I—VIII 1914 r. 28 czasopism upada przed wybuchem wojny 16 tytułów, czyli 60% nowo powstałych. Tylko jedno pismo z tej grupy utrzymało się przez pierwszy rok wojny. W porównaniu więc z czasopismami utworzonymi po wybuchu wojny stwierdzić można znacznie mniejszą ich trwałość. Grupa D wprawdzie traci 17 czasopism, ale zawiera 5, które zdołały rozwinąć działalność w pierwszym roku wojny, utrzymać ją i przenieść na lata następne.

Jednocześnie, dzięki wydzieleniu czasopism utworzonych w półroczu poprzedzającym wybuch wojny w osobną grupę, stwierdziliśmy, że pewna część zmian ilościowych w niej zachodzących to przekształcenia częstotliwości lub zmiany tytułu tego samego czasopisma⁴³. Wydaje się, że tego rodzaju zmiany uwarunkowane były nie tylko rygorami ustawodawstwa prasowego, dotyczącymi przecież wszystkich działających wówczas czasopism (choć w różnym stopniu), lecz również stabilizacją rynku prasowego, opanowaniem go przez istniejące od dawna wydawnictwa prasowe. Przypuszczenie to może być potwierdzone również przez dzieje czasopism utworzonych w czasie trwania wojny. Spośród 22 „wojennych“ legalnych pism warszawskich tylko 5 utrzymuje się dłużej. Stanowią one około 9% stanu z 5 VIII 1915 r. Wprawdzie wojna zmieniła warunki działalności wydawniczej, lecz w pierwszym roku jej trwania, w Warszawie, warunki te nie uległy zasadniczej zmianie. A jednocześnie otworzyły się przecież nowe możliwości rozwoju prasy, gdyż wojna spowodowała niewątpliwie wzrost zainteresowania problematyką społeczno-polityczną oraz powszechny głód informacji.

⁴³ „Lud Polski“, „Gazeta Ludowa“ i „Gromada“ to w istocie jedno i to samo wydawnictwo, zmuszane do zmiany tytułu licznymi konfiskatami i karami administracyjnymi.

Zapewne, że sprawą stabilizacji rynku prasowego i opanowania go przez określone wydawnictwa prasowe wiąże się szereg innych zagadnień, jak np. zagadnienia zdolności wyrażania i kształtowania opinii publicznej przez te wydawnictwa. Są to jednak zagadnienia dalsze, nie wchodzące jeszcze do prowadzonych rozważań.

* *

*

W korespondencji z Warszawy, zamieszczonej wiosną 1914 r. w jednym z krakowskich miesięczników, znajdujemy omówienie prasy warszawskiej⁴⁴. Zastanawiające jest ono przede wszystkim ze względu na ilość wymienionych czasopism. Jest ich tak mało, że aż nieprawdopodobnie wygląda to wyliczenie na tle przytoczonych wyżej tabel, liczb i procentów. Trzy miesięczniki, sześć tygodników, parę dzienników — to wszystko. O miesięcznikach czytamy, że „... duża Warszawa, ten Paryż mający zaopatrywać całą Polskę, ma ich trzy“. Są to „siedemdziesięcioletnia staruszka »Biblioteka Warszawska«, »Przegląd Narodowy« i »Sfinks«“. W sarkastycznej recenzji wyliczono wprawdzie w Warszawie sześć tygodników, lecz omówione zostały tylko cztery: „Prawda“, „Świat“, „Tygodnik Polski“ i „Tygodnik Ilustrowany“. Natomiast prasa codzienna, jako karmiąca czytelników „sieczką kurierkową“, omówiona została tylko od strony materiału literackiego i literatury dotyczącego.

Co to były za czasopisma, godne uwagi czytelnika i recenzenta? Polityczne, społeczne, literackie. Oczywiście poważne, nie żadne kurierki lub „familienblatly“. Podobny punkt widzenia na prasę warszawską ma również sprawozdawca w 1916 r.⁴⁵ Za prasę uważano (ściśle: liczono) to, co się czyta, to znaczy te czasopisma, których tematyka jest dostępna człowiekowi ogólnie wykształconemu, czy też choćby zaznajomionemu z problematyką społeczno-polityczno-literacką. Czyli — czasopisma zajmujące się problematyką, której percepcja nie wymaga osobnych kompetencji.

Dokonany niżej podział legalnej prasy warszawskiej według rodzaju tematyki obejmuje wszystkie czasopisma działające w okresie od 1 I 1914 r. do 5 VIII 1915 r. Zwrócenie uwagi na krótki okres przed wybuchem wojny pozwoli na dokonanie następnie pewnych porównań

⁴⁴ „Krytyka“, dwutygodnik poświęcony sprawom polityczno-społecznym i literacko-artystycznym, Kraków 1914, t. XII, s. 191—195, oraz nr XIII—XVI, s. 119—122.

⁴⁵ M. Rettinger, *Prasa Warszawy*, „Wiek Nowy“, Lwów 1916, nr 4535, 4536, 4537, 4539.

przebiegu zmian ilościowych również w odniesieniu do tematyki badanych czasopism.

Oprócz czasopism społeczno-politycznych i literackich, budzących największe zainteresowania, legalna prasa warszawska posiadała cały szereg czasopism poświęconych innej tematyce. Całość badanego materiału prasowego można podzielić na kilkanaście grup. Trudność tej klasyfikacji polega na niejednorodnym częstokroć charakterze czasopism. Staralam się to pokonać, tworząc większą ilość grup tematycznych oraz rozszerzając zakres grupy. Tak np. wyodrębniam spośród czasopism społecznych te, które poświęcone są sprawom rodziny, wychowania dzieci, obyczajowości itp., oraz rozszerzam zakres innej grupy, wprowadzając do niej czasopisma o podobnej funkcji, np. do grupy czasopism humorystycznych zaliczam pisma podające informacje o rozrywkach itp. Otrzymany podział jest w zasadzie wyczerpujący — tylko kilka czasopism umieściłam w grupie „inne“. Nie jest to jednak podział rozłączny, gdyż okazało się to niemożliwe do przeprowadzenia.

Prasa informacyjno-polityczna stanowi najliczniejszą grupę. Skupione są tu przede wszystkim dzienniki. Mimo dużego w tej grupie ruchu prasowego — znacznej utraty tytułów oraz powstania 11 nowych pism — nie widzimy w toku pierwszego roku wojny zasadniczych zmian ilościowych. Przed wybuchem wojny działały 24 czasopisma, natomiast w czasie pierwszego roku wojny było 25 tytułów czasopism pełniących funkcję informacyjno-polityczną. Wśród czasopism utworzonych po wybuchu wojny nie znajdujemy żadnego wielkiego dziennika, zdolnego konkurować z istniejącymi organami prasowymi. W bliższej charakterystyce tej grupy należy jednak uwzględnić zarówno znaczną nietrwałość czasopism nowo utworzonych, jak i wzmocnienie funkcji tej grupy przez wspomniane już wyżej dodatkowe elementy informacji i propagandy prasowej — dodatki nadzwyczajne, jednodniówki itp.⁴⁶

Jeśli chodzi o wiek czasopism informacyjno-politycznych, to wśród działających w pierwszym roku wojny widzimy zbliżoną ilość czasopism zarejestrowanych uprzednio „wiekowo“ jako A i B. Taki też stosunek obserwujemy w odniesieniu do tych czasopism informacyjno-politycznych, które przetrwały zmianę władzy w sierpniu 1915 r. Natomiast spośród licznie powstających po wybuchu wojny tylko jedno czasopismo — „Dziennik Komitetu Obywatelskiego m. Warszawy“ — znajdujemy w stanie na 5 VIII 1915 r.

⁴⁶ Podobną do jednodniówek funkcję pełniły również drobne wydawnictwa okolicznościowe — piosenki, żarty, wierszyki itp., zarejestrowane licznie w 1914 i 1915 r. w tygodniku rosyjskim „Knižnaja Letopis“, a ukazujące się w nakładach od kilku do kilkunastu tysięcy egzemplarzy.

Czasopisma społeczno-polityczne stanowią również bardzo liczną grupę. Ogółem rejestrujemy tu 31 tytułów czasopism, poświęconych w głównej mierze problematyce społeczno-politycznej, lub też charakteryzujących się przewagą tej problematyki nad „literackością“ pisma, a działających w okresie I 1914—VIII 1915 r. W grupie tej obserwujemy najżywszy proces zmian ilościowych. Przed wybuchem wojny działało 26 wydawnictw prasowych — do nich odnosi się duża część ówczesnych zawiesznień i prób wejścia na rynek prasowy nowych czasopism. Znaczny spadek ilości tytułów zaznacza się w tej grupie także w okresie pierwszego roku wojny. Obserwujemy tu również bardzo wysoki — w stosunku do innych grup tematycznych — przyrost czasopism nowych, wykazujących się zdolnością życia i działania w warunkach wojennych. Interesujący bardzo jest stosunek „wiekowy“ czasopism społeczno-politycznych zarejestrowanych w stanie na 5 VIII 1915 r.: wśród 6 tytułów znajdujemy trzy tytuły czasopism nowych, utworzonych w pierwszym roku wojny.

Przebieg zmian w tej grupie przedstawia poniższa tabelka:

	A	B	C	D
tygodniki	1. *Izraelita 2. *Prawda 3. *Przegląd Katolicki 4. *Zaranie 5. Ziarno	1. *Głos Narodu 2. Lud Polski 3. Nowy Głos 4. Praca Zbożna 5. *Tygodnik Polski 6. Wiarus 7. *Widnokrąg	1. Gazeta Ludowa 2. Gromada 3. Pług 4. Strażnica 5. *Nowa Pla- cówka	1. *Nowe Ognisko
dwutygodniki	6. *Myśl Niepod- legła	8. Swój do Swego	6. Echo Życia	
miesięczniki	7. Biblioteka Warszawska	9. *Humanista Polski 10. *Prąd 11. Przegląd Na- rodowy	7. *Myśl Polska	2. *Myśl Polska 3. *Przegląd Warszawski 4. *Rozwaga
kwartalniki		12. Ludzkość		
różne		13. Nurt		

U w a g a: Gwiazdka przy tytule czasopisma oznacza, że działało ono w pierwszym roku wojny. W stanie na 5 VIII 1915 pozostały następujące z czasopism: „Tygodnik Polski“, „Widnokrąg“, „Myśl Niepodległa“, „Nowe Ognisko“, „Myśl Polska“, „Rozwaga“.

Czasopisma społeczno-literackie (zaliczam tu czasopisma o rodzaju tematyki i sposobie jej ujęcia w zasadzie literackich, zajmujące się

jednakże szeroko sprawami społecznymi i politycznymi) stanowią nie-liczną, lecz niezwykle trwałą i odporną grupę. Przed wybuchem wojny działało 8 tego rodzaju czasopism — wszystkie powstały przed 1907 r. Spośród nich upada tylko jedno czasopismo, reszta działała bez szczególnych zakłóceń przez cały pierwszy rok wojny i znalazła się w stanie na 5 VIII 1915 r. Charakterystyczny jest dla tej grupy — przy niewielkiej utracie tytułów — zupełny brak nowych, powstających w czasie wojny czasopism. Stan i przebieg zmian w tej grupie warto również przedstawić w osobnej tabelce ze względu na całkowitą odmienną tej grupy od grupy czasopism społeczno-politycznych.

	A	B	C	D	stan 5 VIII 1915
tygodniki	Biesiada Literacka Bluszcz Gazeta Świąteczna Kurier Niedzielnny Świat Tygodnik Ilustrowany Wieś Polska				Biesiada Literacka Bluszcz Gazeta Świąteczna Kurier Niedzielnny Świat Tygodnik Ilustrowany
miesięczniki		Sfinks			Sfinks

Czasopisma społeczne, poświęcone zagadnieniom rodziny, obyczajowości, wychowania itp., zostały zgrupowane osobno ze względu na specjalny charakter spraw społecznych, którymi się zajmowały. Obserwujemy w tej grupie znacznie ostrzejszy przebieg zmian ilościowych niż w grupach analizowanych poprzednio. Spośród działających w okresie przed wybuchem wojny 20 czasopism upada 13 — a w pierwszym roku wojny było ich ogółem 8 — w tym trzy nowe, utworzone już w czasie trwania wojny. Tylko jedno czasopismo tej grupy tematycznej znajdujemy w stanie czasopism na 5 VIII 1915 r.

Czasopisma ekonomiczno-gospodarcze oraz poświęcone informacji gospodarczo-handlowej stanowiły liczny zespół, w którym uderza znaczna ilość czasopism utworzonych w latach 1907—1914 (grupa „wiekowa“ B). Wbrew pozorom czasopisma ekonomiczno-gospodarcze wykazały w pierwszym roku wojny stosunkowo wysoką odporność i zdolność działania w warunkach wojennych. Spośród wychodzących w okresie VIII 1914 — VIII 1915 dwudziestu wydawnictw około 50% zdołało utrzymać się i znalazło się w stanie na 5 VIII 1915 r. Widzimy w tej grupie również pojawienie się dwóch nowych czasopism; jedno z nich, „Samorząd“, utworzone zostało wyraźnie w związku z nowymi perspektywami społeczno-ekonomicznymi, powstałymi już w czasie wojny.

Czasopisma fachowe o tematyce poświęconej sprawom określonego zawodu oraz zrzeszeń zawodowych — to grupa dość liczna, odznaczająca się dużą zdolnością działania w warunkach pierwszego roku wojny i dość znaczną trwałością. Wszystkie zarejestrowane tu czasopisma należą „wiekowo“ do grup A i B. W okresie VIII 1914 — VIII 1915 działało 15 czasopism, spośród których 12 (80%) znalazło się w stanie na 5 VIII 1915 r. W grupie tej nie powstało żadne nowe czasopismo.

Czasopisma naukowe i popularnonaukowe wykazują się również znaczną zdolnością działania i trwałością. Z ogólnej ilości 23 czasopism 18 tytułów czasopism tego rodzaju działało w pierwszym roku wojny, a 50% ich znajdujemy w stanie na 5 VIII 1915 r. W grupie tej, jak i w poprzedniej, nie powstało żadne nowe wydawnictwo.

Czasopisma kulturalno-artystyczne to w niniejszym podziale nieliczna grupa czasopism zajmujących się sprawami sztuki, kultury i literatury. Podejmowana przez nie problematyka społeczna dotyczyła głównie życia kulturalnego. Czasopisma te odznaczają się najmniejszą trwałością. Spośród istniejących przed wybuchem wojny 9 czasopism w czasie pierwszego roku wojny działały — krótko i nietrwale — trzy czasopisma, a w stanie na 5 VIII 1915 r. nie znajdujemy żadnego z nich.

W zasadzie są to wszystkie większe grupy czasopism, sklasyfikowanych według rodzaju tematyki. Reszta wydawnictw prasowych to czasopisma sportowe, kobiece, humorystyczne, młodzieżowe (także dla dzieci i młodzieży) oraz „inne“. Wśród badanych wydawnictw prasowych nie znajdujemy zupełnie czasopism dających się sklasyfikować jako np. „urzędowe“ lub też „wojskowe“.

Czasopisma sportowe, kobiece itp. są grupami tematycznymi najmniej licznymi. Odznaczają się najniższą odpornością wśród wszystkich zbadanych wydawnictw. Pewnym wyjątkiem mogą tu być tylko czasopisma dla dzieci i młodzieży, wśród których znajdujemy kilka wydawanych w czasie trwania wojny i przenoszących działalność poza sierpień 1915 r. W grupie pism humorystyczno-satyrycznych rejestrujemy powstanie jednego nowego tygodnika.

W tabeli na stronie następnej przedstawiono przebieg zmian ilościowych we wszystkich wyodrębnionych grupach tematycznych. Zwrócono tu uwagę przede wszystkim na ilość czasopism działających w danej dziedzinie przed wybuchem wojny, w czasie trwania wojny oraz na rozkład czasopism nowo utworzonych — zarówno wśród działających w pierwszym roku wojny, jak i znajdujących się w stanie na 5 VIII 1915 r.

Można stwierdzić teraz, że w dwóch grupach czasopism: informacyjno-politycznych i społeczno-politycznych, odbywał się szczególnie nasilony proces zmian ilościowych. W obu tych grupach obserwujemy

przy dość znacznej utracie tytułów najwyższy dla wszystkich grup przyrost czasopism nowych, tworzonych w pierwszym roku wojny.

Zasadniczą różnicą między przebiegiem zmian w tych grupach jest utrzymanie się wśród wydawnictw informacyjno-politycznych zdecydowanej przewagi czasopism starych, przedwojennych (grupy A i B). Jak już zauważyliśmy, spośród kilkunastu nowych, utworzonych po wybuchu wojny, czasopism informacyjno-politycznych tylko jedno zdołało utrzymać się dłużej.

	działało I—VIII 1914	działało VIII 1914 — VIII 1915		stan 5 VIII 1915	
			w tym nowych		w tym nowych
informacyjno-polityczne	24	25	11	7	1
społeczno-polityczne	27	17	4	6	3
społeczno-literackie	8	7	—	7	—
społeczne	20	8	3	1	—
ekonomiczno-gospodarcze	29	20	2	9	—
fachowo-zawodowe	25	15	—	12	—
naukowe i popularnonaukowe	23	18	—	10	—
kulturalno-artystyczne	9	3	—	—	—
sportowe	7	5	1	1	1
kobiece	4	3	—	—	—
humorystyczne	8	4	1	—	—
młodzieżowe, dla dzieci i młodzieży	9	6	—	3	—
inne	3	2	—	—	—
razem	196	133	22	56	5

Natomiast w grupie czasopism społeczno-politycznych widzimy proces odwrotny: upadek w czasie pierwszego roku wojny większości działających czasopism starych, przedwojennych (grupy A i B). Stan czasopism społeczno-politycznych na 5 VIII 1915 r. składa się wskutek tego w połowie z wydawnictw starych, a w połowie z wydawnictw nowych, utworzonych w pierwszym roku wojny.

Najsilniejszą okazała się grupa czasopism społeczno-literackich, która w 87% swego stanu przed wybuchu wojny działała w okresie VIII 1914 — VIII 1915 oraz w tejże wysokości przetrwała sierpień 1915, kontynuując działalność w latach następnych.